

QORQUDŞÜNASLIQDA YENİ SƏHİFƏ

Adil Məmməd oğlu Babayev
BDU, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

XÜLASƏ

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yaranmasından, tədqiqata cəlb edilməsindən, repressiya illərinin dastana vurduğu zərərdən və Ümum-millî lider H.Əliyevin dastana xüsusi diqqətindən söhbət açılır. Burada, həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud” un üçüncü əlyazmasının tapılmasından, türkoloq alim Ramiz Əskərin geniş yaradıcılıq işlərindən biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” un üçüncü əlyazması üzərindəki tədqiqatlarından bəhs olunur.

Açar sözləri: Ümummillî lider H.Əliyev, “*Kitabi-Dədə Qorqud*”, epos, üçüncü əlyazma

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını yeni tapılmış üçüncü əlyazmasında yeni hadisə deyərkən iki vacib problem nəzərdə tutulur: 1) *Ulu əcdadımızın şəxsiyyəti, həyat tərzini, insanlara düzgün yol göstərməsi*; 2) *Əsərin məzmun zənginliyi, dil məzmununu və dəqiqliyi*.

“Kitabi-Dədə Qorqud” un üçüncü əlyazmasının tapılması, onun Türk dünyasında çap edilməsi, doğrudan da, hər iki istiqamət üçün yeni səhifədir. Bu qədim dastanın – Oğuz türklərinin “Ana kitabı” nın başına nələr gəlməmişdir?. 1815-ci ildə böyük alman Şərqsünas alimi, türkoloqu və diplomatı Fridrix fon Ditsin əsəri tapıb onun bəzi boylarını çap edənə qədər biz bu Cahanşumul dastanın başına nələr gəldiyini bilmirik. Amma əsas məsələ budur ki, bəzi fars şovinistləri və millî heysiyyatdan məhrum olan insanlar xalqımızın tarixinin XI-XII əsrdən başladığını söyləyib, bizi alçaltdığı halda, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının nəşri onların mənfur fikirlərini alt-üst etdi. Bu əsəri 30 illik tədqiqatdan sonra V.V.Bartold 1922-ci ildə rus dilində çap etdirir. 1916-cı ildə Kilisli Rüşət Türkiyədə, 1939-cu ildə isə H.Araslı çap etdirmişdir. Dastan kitab halında çap olunana qədər tədqiqatçılardan Əmin Abid, B.Çobanzadə bu epos haqqında araşdırmalar aparmışlar. B.Çobanzadə bu əsərin bir boyunu tapıb tədqiq etdikdən sonra 1934-cü ildə yazdığı elmi-tədqiqat işini əsərin dilinə

həsr etmişdir. Lakin üzə çıxmasına, çap edilməsinə 1937-ci ilin repressiyası mane olmuşdur; onun bütün əsərləri yandırılmışdır.

Bu bolşevik rejiminin heç də xoşuna gəlmədi. *Necə yəni oğuzların elə bir dastanı olsun ki, tarixi VII əsrə gedib çıxsın? Necə yəni türk xalqları öz tarixini öyrənib onunla fəxr etsin?*

Buna görə də 1950-ci ildə “Qorqud dədə”nin başının üstündən repressiya tufanı əsməyə başladı.

“Kitabi-Dədə Qorqud” repressiya tufanında.

1937-ci ildən başlayaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına qarşı repressiya hücumları başladı. 1951-ci ildə bu proses daha da kəskinləşdi. Azərbaycan KP MK-nın 1951-ci il mayın 24-də keçirilən plenumunda MK-nın birinci katibi özünün hesabat məruzəsində demişdi: *“Bəzi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hisslərini itirərək uzun müddət ərzində bu təhlükəli, xalqa zidd olan kitabı Azərbaycan dastanı adı altında təbliğ etmişlər. “Dədə Qorqud” xalq dastanı deyil. O, əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına qatil və soyğunçu kimi gəlmiş oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr olunub. Kitab büsbütün millətçilik zəhərinə hopdurulmuşdur. O, müsəlmanlara qarşı deyil, başqa dinə mənsub olan, əsasən də qardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəldilmişdir. Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərliyinin və ədəbiyyat institutunun kobud səhvi hesab edilməlidir”* [6].

Bundan sonra o vaxtkı Azərbaycan K(b)P MK katibi Həsənov da “Dədə Qorqud” və onu tənqid edən Mir Cəfər Bağırovun səsinə hamıdan əvvəl cavab verdi. O, “Kitabi-Dədə Qorqud”un xalqa zidd düşmən əsər olduğunu partiyanın kəşfi adlandırır. Bayağı fikirlər dünyasında qanad çalan başqa partiya funksionerləri kimi Həsən Həsənov da belə düşünürdü: *“Sənaye şəhəri haqqında, fəhlə sinfinin həyatı haqqında, elm və istehsalatda yeniliklər yarananlar haqqında, kolxoz kəndinin adamları haqqında, qabaqcıl sovet ziyalıları haqqında, xalqların Stalin dostluğu haqqında, Zaqafqaziya xalqlarının öz azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda, sovet hakimiyyəti uğrunda birgə mübarizələri haqqında böyük əsərlər yaratmaq Azərbaycan yazıçılarının mübariz vəzifəsidir. Azərbaycan yazıçıları bununla əlaqədar olaraq sosialist realizmi üsuluna dərinlən yiyələnmək uğrunda, öz bədii yaradıcılıq ustalığını təkmilləşdirmək uğrunda daim mübarizə aparmalıdır”* [3].

MK katibi Həsən Həsənov Azərbaycan yazıçılarının bu sahədəki vəzifələrini müəyyənləşdirərək “Pravda” qəzetinin 1951-ci il 7 may nömrəsində yazırdı: *“Xalqına tamamilə yabançı olan və sırf mürtəcə xarakter daşıyan “Dədə Qorqud” kitabı da bu qəbildən idi. Respublikanın partiya təşkilatı, Zaqafqaziyanın qardaş xalqlarına qarşı milli ayrı-seçkilik və ədavət ruhunda olan bu kitabın zərərli, xalqa zidd mahiyyətini ifşa etmək vəzifəsini Azərbaycan ədəbiyyat ictimaiyyəti qarşısında çox kəskin şəkildə qoydu”*.

“Dədə Qorqud” kitabı ilə əlaqədar olaraq SSRİ Sovet Yazıçıları İttifaqı rəhbərliyinin yanlış mövqe tutduğunu qeyd etmək lazımdır. SSRİ Sovet Yazıçıları İttifaqının rəhbərliyi, bu kitabın zərərli mahiyyətini ifşa etməklə Respublika Yazıçılar İttifaqına kömək etmək əvəzinə 1948-ci ildə xüsusi müşavirə çağırmaq və “Dədə Qorqud”un hansı millətə məxsus olduğu barədə mübahisələr təşkil etmək istəyirdi. Azərbaycan KP(b) Mərkəzi Komitəsi qəti surətdə belə bir cəhdə qarşı çıxdı.

“Dədə Qorqud” kitabının bir çox illər ərzində ifşa edilməmiş qalması və bundan əlavə Azərbaycan xalqının “vətənpərvərlik” yaradıcılığı kimi təbliğ edilməsi bir daha göstərir ki, Azərbaycan ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığının sahəsində hələ ciddi nöqsanlar vardır. Respublikanın partiya təşkilatı ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin tarixinin öyrənilməsində bir sıra burjua millətçiliyi meyillərini ifşa etdi.

Vaxtilə “Kitabi-Dədə Qorqud” bizimdir deyən ermənilər də bu əsərdən üz çevirib onu çirkaba atdılar. Bakıda erməni dilində nəşr edilən “Kommunist” qəzetinin redaktoru N.Əmirxanyan M.C.Bağirovun tənqidi məruzəsindən oğurladığı cümləni belə verirdi: *“Öz-özülüyündə aydındır ki, əgər ədəbi tənqidçilərimiz, ədəbiyyat cəbhəsi rəhbərləri və mətbuat işçiləri öz vəzifələri başında durmuş olsaydılar, bu kitab yayılmazdı və onun təbliğatçıları vaxtında ifşa edilərdilər”* [7].

Məsələ ciddiləşirdi. Hər vasitə ilə “Dədə Qorqud bizimdir” deyənlər indi ondan imtina edirdilər. Bəzi alimlər ifrata varıb “Azərbaycan variantlı” Dədə Qorqudun Qafqazda zibilləndiyini yazırdılar, M.Koşayev və B.Karıyev əvvəlcə bu əsəri özlərinə çıxardı. Sonra Partiya orqanları onu tənqid etdiyi üçün iddia edirdilər ki, *“Qorqud ata orta Asiya şəraitində yaranmış və sonra buradan Qafqaza köçmüş və orada da müxtəlif zərərli qatlarla zibillənmişdir”* [1].

Türkmənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi O.Şıx-muradov da bolşevik üsulu ilə Dədə Qorquda qarşı hücum edərək 1951-ci ilin sentyabrında demişdi: “Türkmən xalqına yad olan “Qorqud Ata”nın təbliğ olunmasında və yayılmasında Respublika Yazıçılar İttifaqının, Türkmən Dövlət Nəşriyyatının Dil və ədəbiyyat İnstitutunun, Maarif Nazirliyinin rəhbərlərini siyasi sayıqlıqlarının aşağı olmasında günahlandırmış və onların bir çoxunu cəzalandırmışdır: *“Aşqabad partiya fəallarının yığıncağında (fevral, 1952), K P (b)-nin XI qurultayında (sentyabr, 1951), KP(b) MK plenumunda (yanvar, 1953) və başqa yığıncaqlarda “Dədə Qorqud”u Türkmənstanda nəşr edən, onun haqqında araşdırmalar aparan, qədim türkmən folkloru ilə məşğul olan Məti Kosayev, Baymühəmməd Kamıyev, O.Abdalov, A.Kekilov kimi görkəmli alimlər “xalq düşməni” adlandırıldı”* [1].

Represiya tufanı SSRİ miqyasında ən güclü şəkildə Azərbaycanda təzahür edirdi. Çünki burada rəhbərlik daha qəddar idi, Azərbaycan Dövlət Universiteti yuxarıya yazdığı məktubda bildirdi ki “Dədə Qorqud” bütün tədris proqramlarından və elmi araşdırmalar sferasından çıxarılmışdır. Hətta “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dili mövzusunda yazılmış hazır dissertasiya (Müəllifi Şəki şəhər məktəbinin müəllimi Sadəddin Xəlilov və elmi rəhbəri prof. Ə.M.Dəmirçizadə) işi ləğv edilmişdir [8]. Bundan sonra tənqid hədəfinə silah tuşlayan həm də məcburi alimlər oldu.

Buna görə də Azərbaycan yazıçılarının ümumi yığıncağı “Dədə Qorqud”a qarşı böyük mübarizə və hətta təhqir meydanı oldu. Yazıçıların ümumi toplantısı keçirildi. Orada deyilirdi:

Partiyamız ədəbiyyatın və ictimai-fəlsəfi təfəkkürün öyrənilməsindəki burjua-millətçilik meyillərini ifşa edərək bizi burjua millətçiliyinin hər cür təzahürlərinə qarşı bolşevik barışmazlığı ruhunda tərbiyə edir. Klassik irsin öyrənilməsi sahəsindəki burjua millətçilik təhriflərinə qarşı mübarizə - Azərbaycan tənqidçiləri, ədəbiyyatşünaslarımız və dilçilərimiz ədəbiyyat və dil sahəsindəki burjua millətçilik təzahürünə qarşı mübarizədə barışdırıcı mövqe tutur, klassik irsi izah etmək işində burjua millətçiliyinin təzahürlərini ardıcıl surətlə ifşa etməirlər. Bunu belə bir fakt aydın surətdə sübut edir ki, pantürkistlər tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatının qədim abidəsi kimi qələmə verilən “Dədə Qorqud” eposunun mürtəce burjua millətçilik mahiyyəti son zamanlaradək ifşa edilməmişdir.

“Dədə Qorqud” eposunun Azərbaycan xalqı ilə, onun tarixi, folkloru və dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. “Dədə Qorqud”da Azərbaycan xalqı üçün yabançı olan həyat tərzı, adət və ənənələr təsvir edilmişdir. Eposda təsvir olunan adamlar azərbaycanlılar deyil, oğuz qəbilələrinin Qafqaza soxulmuş yuxarı təbəqələrinin nümayəndələridir.

“Dədə Qorqud” eposunun “qəhrəmanları” soyğunçuluq və basqınçılıqla məşğul olan, Zaqafqaziya xalqlarına qarşı ədavət və dini fanatizmi qızıışdıran oğuz xanları və bəyləridir. Eposun məzmunu və ideyası Zaqafqaziya xalqları arasında əsrlərdən bəri davam edən dostluğa ziddir və bu sovet adamlarının dostluq və qardaşlıq ruhunda tərbiyə edilməsinə yardım göstərə bilməz.

“Dədə Qorqud” eposunun açıqdan-açığa mürtəcə və burjua millətçilik mahiyyəti daşmasına baxmayaraq, bəzi ədəbiyyatşünaslar və dilçilər, xüsusilə H.Araslı və Ə.Dəmirçizadə bu eposu geniş təbliğ etməyə başlayaraq onu Azərbaycan xalq yaradıcılığının “görkəmli” abidəsi kimi, Azərbaycan xalqının X və XI əsrlərdəki həyat tərzı, adət və ənənələri haqqında guya ən mötəbər təsəvvür yaradan “çox böyük tarixi abidə” kimi qələmə verirdilər. “Dədə Qorqud”un mətnini nəşr edən H.Araslı eposun yalnız ideyasını deyil, onun dilini də saxtalaşdırmış və Azərbaycan dilinə süni surətdə uyğunlaşdırmışdır.

Ə.Dəmirçizadə isə Azərbaycan dilinin tarixi sahəsindəki öz “tədqiqatçılıq” fəaliyyətində bu “eposa” əsaslanaraq Azərbaycan xalqını gəlmə bir xalq kimi, onun dilini isə oğuz-qıpçaq ünsürlərinin qarışığı kimi qələmə vermişdir. Dəmirçizadə bununla kifayətlənməyərək uşaqlar üçün “Qaraca çoban” adlı zərərli pyes yazmış və Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası üçün xüsusi konsert proqramı tərtib etmişdir.

Yazıçı M.Rzaquluzadə “Dədə Qorqud”un bir neçə rəvayəti üzərində işləmiş və “El gücü” adlı hekayələr kitabı nəşr etmişdir [2].

Yığıncaqda yazıçılar ittifaqının şədri Mirzə İbrahimov da çıxış edərək öz “səhvlərini” etiraf etdi və göstərdi ki, “Dədə Qorqud” eposunun qiymətləndirilməsində mən və S.Vurğun ciddi səhvlər buraxmışıq.

Alimləri məcbur edirdilər ki, Siz MK-nın mövqeyini müdafiə etməlisiniz. Ona görə də filoloqlar bu sahədə müəyyən mənada yarışa girirdilər ki, MK-nın qara siyahısına düşməsinlər. Buna görə də prof. Cəfər Xəndan və filologiya elmləri namizədi Mirzəəğa Quluzadə Ümumittifaq miqyasında “Dədə Qorqud”u ifşa etmək məqsədilə “Литературная газета”nın 7 iyun nömrə-

sində “Xalqa zidd bir kitab haqqında” adlı məqalə ilə çıxış etdilər. Məqalədən geniş sitatı veririk (tərcüməsi “Ədəbiyyat” qəzetinin 17 iyul 1951-ci il nömrəsində verilmişdir) məqalədə oxuyuruq: Azərbaycan KP(b) MK-nın katibi M.C.Bağirov yoldaş Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVIII qurultayındakı hesabat məruzəsində “Dədə Qorqud” kitabı haqqında demişdir: *“Bəzi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hissini itirərək uzun illər ərzində bu zərərli, xalqa zidd kitabı Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ etmişlər. “Dədə Qorqud” xalq eposu deyildir. Bu kitab başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədilə Azərbaycana gələn oğuz köçəri tayfalarının hakim yuxarı təbəqəsini tərifləməyə həsr edilmişdir. Bu kitab tamamilə millətçilik zəhərilə doludur, müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmışdır”*.

“Dədə Qorqud”un “qəhrəmanları” kimlərdir?

Vaxtlarını qarətçilikdə, quldurluqda, ovda keçirən yuxarı təbəqədən olan feodallar, bəylərdir. Köçəri qəbiləsinin başçısı Bayındır xan ən zəngin feodaldır; onun yeznəsi Salur Qazan da belə bir feodaldır. Bu “qəhrəmanlar” vəhşi talanlarla dinc qonşu xalqlar – ermənilər və gürcülər üzərinə basqın etməklə öz sərvətlərini artırmışlar. Onlar nəinki talan etmişlər, həm də öz qonşularını – müsəlman olmayan xalqları amansızcasına qırmışlar.

Oğuz bəyləri kitabda yalnız ona görə “qəhrəmanlar” deyə qələmə verilir ki, onlar “kafirələrin” başlarını kəsir, qanını axıdır, qarət edir və onların var-yoxunu əllərindən alırlar.

“Dədə Qorqud” eposunun “qəhrəmanları” hərbi səfər ərəfəsində dini ayinlər icra edirlər. Kitabın hər bir fəslə dua ilə qurtarır.

Kitabda yeganə bir əməkçi adamın - çobanın obrazı vardır. Bu obrazın təsviri isə “Dədə Qorqud”un sinfi mahiyyəti haqqında, bu kitabın xalqa nə qədər zidd bir ruhda olması haqqında olduqca aydın təsəvvür verir.

Bu “nəzəriyyə” Ə.Dəmirçizadəyə ona görə lazım idi ki, o, “Dədə Qorqud”u Azərbaycan əsəri elan etsin. Ə.Dəmirçizadə Marrın dili stadial inkişafı “nəzəriyyəsi”nə istinad edərək Azərbaycan xalqını gəlmə xalq, onun dilini isə oğuz-qıpçaq ünsürlərinin qatışığı elan etmişdir.

Ə.Dəmirçizadə bu qüsurlu tədqiqatları ilə kifayətlənməyərək, 1945-ci ildə “Dədə Qorqud” motivləri əsasında burjua-milliyətçiliyi ruhunda pyes yazmış və oğuz qəbilələrinin feodal, patriarxal təbəqələrini idealizə etmiş, tarixi həqiqəti kobudcasına təhrif etmişdir.

“Dədə Qorqud” kitabını diqqətlə oxuduqda, burada öz əksini tapan yarı köçəri, patriarxal qəbilə həyatının XI əsrdə Azərbaycan xalqının həyatı olmadığını görmək çətin deyildir. Çünki o dövrdə Azərbaycan artıq özünün inkişaf etmiş şəhər mədəniyyəti, ədəbiyyatına, memarlıq sənətinə və s. malik idi. XI əsrdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatı “Dədə Qorqud” kitabında öz əksini tapan oğulların-qıpçaqların feodal-qəbilə haqqına qətiyyənlə oxşamır.

Azərbaycan mədəniyyətini bu xalqa zidd, zərərli əsərlə “zənginləşdirmək” üçün H.Araslı və Ə.Dəmirçizadə kitabın dilini saxtalaşdırmış, oğuz dilinin qrammatikası ilə əvəz etməyə çalışaraq, onu süni surətdə “azərbaycanlaşdırmışdır”.

Bu kitabın Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ edilməsi ədəbiyyatımıza, tariximizə və dilçiliyimizə ciddi zərər vermişdir.

Bu kitab dil və ədəbiyyat sahəsində, xalqımızın qədim dilini və qədim xalq yaradıcılığını öyrənməyə mane olmuşdur. Dilşünaslarımız müasir Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsini aydınlaşdırmaq üçün uzaq keçmişə tədqiq etmək əvəzinə, XI əsrlə məşğul olmuşdur. Lakin Stalin yoldaşın ümumxalq dilinin inkişafı haqqındakı dahiyənə göstərişlərindən çıxaraq, cəsarətlə demək olar ki, müasir Azərbaycan dilinin tarixi kökləri XI əsrdən xeyli əvvəllərə bağlıdır.

Bu sitatların şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki mövzu ilə tanış olan hər kəs buradakı hər bir söz və ifadənin zahiri və batini mənalarını başa düşür. Çünki, repressiya tufanı elə güclü və sürətli idi ki, ona müqavimət göstərmək olmazdı. Mikayıl Rəfilin sovet rejiminə daha meyilli olduğu üçün belə məsələlərdə həmişə fəal iştirak edirdi. O, Dədə Qorqud probleminə həsr etdiyi məqalədə Qorqud atanı və başqalarını ifşa edirdi:

Ədəbiyyat tariximizi yenidən yoxlamaq onun qaranlıq səhifələrinin marksizm-leninizm cəbhəsindən, İ.V.Stalin yoldaşın dilçiliyə dair dahiyənə əsərləri, M.C.Bağirov yoldaşın Azərbaycan ziyalılarının qarşısına qoyduğu vəzifələr nöqtəyi-nəzərindən yoxlamaq, marksist ədəbiyyat tariximizi yaratmaq qarşımızda duran mühüm vəzifələrdən biridir. Bu məsələlərlə “Kitabi-Dədə Qorqud”da əlaqədardır. Bu xüsusda mənim də ciddi səhvlərim olmuşdur, mən də bu feodal eposunu idealizə etməklə səhv buraxmışam. Həmid Araslı, Ə. Dəmirçizadə, M.Rzaquluzadə və başqaları bu köçəri-feodal eposuna tənqidi yanaşmamışlar, zərərli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmamışlar, qeyri-elmi bir şəkildə Azərbaycan ədəbiyyatına daxil etmişlər. İlk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqu-

d”u Həmid Araslı nəşr etmiş və bu barədə məqalə yazmışdır. H.Araslının ən böyük səhvi bundadır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilini süni bir şəkildə dəyişmiş, saxtakarlıqla məşğul olmuşdur. Əsərin rusca çapı da 1949-cu ildə H.Araslı və M.H.Təhmasibin tərtibi ilə nəşr edilmişdir. Mikayıl Rzaquluzadə isə “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərindən ruhlanaraq zərərli, süni və uydurma hekayələr yazmış və onu yaymaqda canfəşanlıq göstərmişdir. Dəmirçizadə kitablarında və dil tarixinə aid məqalələrində “Kitabi-Dədə Qorqud”u Azərbaycan dilinin kökü, bünövrəsi kimi götürməklə kifayətlənməyərək, “Qaraca çoban” adı ilə zərərli bir pyes də yazmasıdır. Əli Sultanlı da Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun “Əsərləri”ndə bu feodal eposunu “tipik bir qəhrəmanlıq dastanı” kimi qələmə vermişdir. Hətta, o, belə bir “elmi” nəticəyə gəlmişdir ki, *“bu qədim Azərbaycan dastanı epik, lirik, dramatik ədəbi növlərini özündə birkidirmişdir”*. Əli Sultanlı dramının başlanğıcını belə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da axtanır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” bizə, epoxamıza, xalqlar qardaşlığına yad bir əsərdir. Bu əsəri idealizə etməklə biz burjua millətçiliyinin mənfur təsirlərindən yaxamızı qurtara bilməmişik. Hamımızın borcumuz “Kitabi-Dədə Qorqud”un ideya yabançılığını dərinlən anlayaraq, onun Azərbaycan xalqının böyük və zəngin, klassik ədəbiyyatının patriotik və humanist ənənələrinə yad olduğunu başa düşməkdir. Biz öz keçmiş tariximizi, eyni zamanda ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizi Lenin-Stalin nəzəriyyəsinin parlaq şəfəqlərilə işıqlandırmaqlıyıq. Klassik ədəbiyyatımızın marksist-leninçi tarixini yaratmaq, Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixini Ümumittifaq miqyasına çıxartmaq biz ədəbiyyatşünasların şərəfli vəzifəsidir.

Ədəbiyyat tariximizin bütün hadisələrini M.C.Bağırov yoldaşın Bakı ziyalılarının yığınağında irəli sürdüyü məsələlər əsasında yenidən qiymətləndirmək ədəbiyyat elminin qarşısında duran əsas iş sayılmalıdır. Etiraf etməlidir ki, Həsənoğlu, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif hələ öz həqiqi marksist qiymətini tapmamışdır. Həmid Araslının məqalələri və dərc olunan kitablarına bu günə qədər təzkiyəçilik mülahizələri özünü açıqca göstərir. “Böyük Sovet ensiklopediyası” üçün M.Arifin və M.Quluzadənin yazdığı məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud”a yanlış bir qiymət verilmişdir.

1953-cü ildə Stalin öldü. Dünyada yeni, müəyyən mənada azad aura yarandı. İndi Azərbaycanda da repressiya səngidi və dayandı. Biz Dədə Qorqud

haqqında gedən müzakirələrdə bir sıra alimlərin məcburi şəkildə bu böyük abidəyə qarşı iftiralər yağıdırmasını verməklə heç də həmin alimləri oxucunun gözündən salmaq fikrində deyilik. Amma bunu da qeyd etmək lazım gəlir ki, H.Araslı və Ə.Dəmirçizadə onlara atılan böhtanlara və bəzən təhqirlərə baxmayaraq, öz yollarından-əqidələrindən dönmədilər. Nəhayət, 1957-ci ildə martın 26-da “Kommunist” qəzetində öz haqlı mövqelərini yenidən bildirdilər. Məqaləni onlar daha iki nəfər görkəmli araşdırıcını da dəvət edərək (məslək qardaşı kimi) çap etdirdilər. Onlar prof. M.Arifi və dos. M.H.Təhmasib idi. Bu 4 nəfər görkəmli alim bir daha sübut etdi ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bütün türk xalqlarına aid olsa da, onun Vətəni Azərbaycandır. Bundan sonra bu kitab dəfələrlə çap olundu, onun üzərində araşdırmalar aparıldı.

“Dədə Qorqud”un Vətəni Azərbaycandır.

Keçən əsrin axırlarında “Dədə Qorqud”un məhz Qafqaz-Azərbaycan türklərinə mənsub olduğunu sübut etmək lazım gəldi. Bu dəfə Respublikanın rəhbəri xalqını, vətəninə milli mənsubiyyətini sevən bir adam H.Əliyev idi. O, vaxtilə Nəsimini də başqalarından almaq üçün 3 il əvvəl yubileyini keçirmişdi. Bu dəfə də belə oldu. Böyük rəhbər “Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyini keçirmək üçün 27 fevral 1997-ci ildə fərman verdi. Yubileyi keçirmək üçün Komissiya da ayrıldı. Nəhayət, böyük işlər görüldükdən sonra 8 aprel 2000-ci ildə “Dədə Qorqud” un YUNESKO səviyyəsində yubileyi keçirildi. Burada çoxlu çıxış və məruzələr oldu. Amma biz təkcə ən mötəbər fikirlər ifadə etmiş H.Əliyevin sözlərinə geniş yer vermək niyyətindəyik. H.Əliyev “Dədə Qorqud”a olan məhəbbətini belə ifadə edirdi:

“Dünya qorqudsünaslığı “Kitabi-Dədə Qorqud”un istər etnik, mənşə, istər tarixi-coğrafi, ərazi, istərsə də dil və məfkurə baxımından Azərbaycan xalqına mənsub olması fikrini qəti şəkildə təsdiq edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan tarixi üçün ən böyük, ən əsas və ən birinci xidməti bundan ibarətdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq eposudur, özü də bir cəngavər, bir igid haqqında yox, bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə cəmləşdirən bir eposdur. Onun ən böyük ideyası baş sərkərdədən tutmuş böyükdən kiçiyə kimi bütün qəhrəmanlarının doğma torpaqlarını qorumaq uğrunda canlarından keçməyə daim hazır olduqlarını göstərməkdir. Eposun əsas mahiyyətini qəhrəmanlıq ideologiyası təşkil edir. Ölkəmizin yaşadığı bugünkü mərhələdə xalqımızın qarşısında duran ən ümdə problemlərin həlli, o cümlədən respub-

likanın suverenliyinin və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünün qorunması baxımından müasir Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu qəhrəmanlıq ideologiyasından faydalanmasının nə dərəcədə vacib olduğu gün kimi aydındır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” həm də bizim etika kitabımız, əxlaq kodeksimizdir. Böyüyə hörmət, ata-anaya məhəbbət, iman, etiqad, namus və qeyrət, ailəyə, torpağa, vətənə sədaqət - bu insani keyfiyyətlər, mənəvi məziyyətlər Qorqud övladlarının qanına ana südü ilə, ata nəfəsi ilə birlikdə daxil olur və son mənzilə qədər də onlarla birlikdə gedir. “Dədə Qorqud” dünyasındakı milli dəyərlər, stereotiplər, rituallar sistemi əslində hər bir azərbaycanlının varlığının ayrılmaz hissəsidir. Müasir dövrdə azərbaycanlıların mentalitetində milli və ümumbəşəri dəyərlərin yerinin müəyyənləşdirilməsi də “Dədə Qorqud”un etik prinsiplərindən çıxış etməklə gerçəkləşir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” bizim milli estetikamızın mötəbər qaynağı olaraq mənəvi və estetik dəyərlərin vəhdətini özündə əks etdirir.

Gözəllik və eybəcərlik, ülvilik və alçaqlıq, komiklik və faciəlilik, məhəbbət və nifrətlə bağlı olan fikirlər, bizim əcdadlarımızın estetik duyumu lakonik ədəbi formalarda eposun müxtəlif boylarında ifadə olunur. Gözəllik və hikmətin, gözəllik və qeyrətin, gözəllik və sədaqətin qırılmaz daxili harmoniyası da “Kitabi-Dədə Qorqud”a xas olan estetik və etik kateqoriyaların mahiyyətini açıqlayır.

Eposun müqəddiməsinin ilk sözlərindən Dədə Qorqud gözümüz önündə keçmiş, bu günü və gələcəyi bilən bir şəxsiyyət kimi görünür.

Azərbaycan xalqının tarixinin, etnik yaddaşının, arxaik təfəkkürünün güzgüsü olan “Kitabi-Dədə Qorqud” nitqimizin, dilimizin, mənəviyyatımızın, ruhumuzun nəğməsi kimi də böyük mədəni-estetik əhəmiyyət kəsb edir. Kitab elə bil qüdrətə malikdir ki, özündən sonra gələn söz sənətimiz, ozan-aşiq sənətimiz, yazılı ədəbiyyatımız onun təsirindən kənarda qala bilməmişdir. Ensiklopediya da “Kitabi-Dədə Qorqud”un bu təsir gücünü əyani şəkildə nümayiş etdirir...

Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər.

Qorqudşünaslıqda son və uğurlu səhifə.

Qorqudşünaslıqda açılan ən yeni (son) səhifə istedadlı, zəhmətkeş, ustad türkoloq alim Ramiz Əsgərin adı ilə bağlıdır. Ramiz Əsgərin adı Azərbaycan Türkologiyası tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Cəmi 36 il ərzində türk dil-lərindən 49 kitab tərcümə etmək, 16 kitab yazmaq hər alimin işi deyil. Hələ bu azdır, Azərbaycan dilində Mahmud Kaşğarlının 4 cilddən ibarət (3 cild) lüğət (cild indeks) kitabını Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi dilçiliyimizdə böyük hadisə hesab edilə bilər. Türkologiyanın şah əsəri olan “Kitabi-Divan-lüğət-it-türk”ü 1933-cü illərdə Xalid Səid Xocayev dilimizə tərcümə etmişdir. Amma bu iş sovet-bolşevik qanlı diktaturasının qəzəbindən yayına bilməzdi. Çünki, 1) Nə üçün türkün belə bir dahiyənə elmi-ədəbi-tarixi abidəsi olsun? 2) Nə üçün bu feodal dövrünün əsəri üzə çıxarılsın? 3) Nə üçün türklərin ortaq dəyərlər toplusu üzə çıxarılıb Türklərin bir soydan, bir boydan olduğu sübut edilsin. Buna görə də Xalid Səid güllələndi. Əsəri isə çapa layiq olmayan bir vəziyyətə salındı. Bundan 70 il sonra ustad türkoloq Ramiz Əsgər bu böyük və faydalı işi öz öhdəsinə götürüb 2006-cı ildə əsərin tərcüməsini və nəşrini həyata keçirə bildi. Hələ bu azdır. “Divani-lüğət-it-türk”ün 3 cildini rus dilinə də tərcümə edib 2009-cu ildə nəşr etdirmişdir. Biz indiyədək Azərbaycanda heç bir türkoloqun edə bilmədiyi böyük bir məsələdən qısaca bəhs etmək istərdik. R.Əsgər 12 türk dilinə və ya 12 türk dilindən 49 tərcümə etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Azərbaycan dilindən türkcəyə – 1*
- Türkcədən Azərbaycancaya – 18*
- Ruscadan Azərbaycancaya – 3*
- Azərbaycandan ruscaya – 3*
- Türkməncədən Azərbaycancaya – 11*
- Özbəkcədən Azərbaycancaya – 1*
- Qaqauzdan Azərbaycancaya – 1*
- Tatarcadan Azərbaycancaya – 3*
- Çağataycadan Azərbaycancaya – 1*
- Almancadan Azərbaycancaya – 1*
- Krim-tatarcadan Azərbaycancaya – 2*
- Qırğızcadan Türkcəyə – 1*
- Qazaxcadan Türkcəyə – 1*

Bundan əlavə, Ramiz Əskər klassik türkoloqların əsərlərinin, habelə ədəbi abidələrin bibliografiyalarının hazırlanmasında böyük zəhmət və vaxt sərf etmişdir. Belə ki, Mahmud Kaşğarının anadan olmasının 1000 illiyi münasibətilə 2 cildlik bibliografik məlumat kitabı nəşr etdirmişdir. 1916 və 1917-ci illərdə Yusif Balasaqunlunun özü və məşhur əsəri “Kutadqu Bilig” haqqında 2 cildlik bibliografik məlumat kitabı nəşr etdirmişdir. Alim 2017-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un bibliografiyasını 2 cildə çap etdirmişdir.

Zəhmətkeş və məhsuldar alimin dərin və geniş yaradıcılıq qabiliyyətinin son məhsulu olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması üzərindəki işi Qorqudşünaslıqda yeni və böyük addımdır. Əsərin müqəddiməsindən öyrənirik ki, “Ana Kitabımızın” bu üçüncü əlyazmasının da tapılması 100 il fərqlə “Kitabi-Divani-lügət-it-türk”ün taleyinə bənzəyir. 1914-cü ildə böyük ziyalı Əli Əmiri İstambula gələrkən bukinist mağazasında M.Kaşğarının əsərini əldə etdiyi kimi, kitabsevər Vəli Məhəmməd Xoca da Tehrandə kitab mağazasına baş çəkdiyi vaxt burada çoxlarının maraqlanmadığı bir əlyazmasını görür. Düz 104 il fərqlə eyni təsadüflə müxtəlif ziyalının bütün türk dünyasının elminə, mənəvi dəyərlərinə, dil tarixinə, əxlaq dünyasına və Azərbaycan türklərinin bütövlükdə varlığına bərabər olan bu əsəri əldə etməsi elmimiz və özlüyümüz üçün böyük hadisədir.

Əsəri 1919-cu ildə İstambulda Simpoziumda iştirak etdiyi zaman Timur Qocaoğlu R.Əskərə hədiyyə vermişdir. Əlyazma kitab halına gəlməyə Ankara Universitetinin doktorantları Nasir Şahoğlu, Vəli Yullah Yaqubi, Şahrüz Ağatabay və Sara Behzad Əlyazma üzərində işləmişlər. Əlyazma üzərində Tədqiqatçı İstambulda Yusif Azmun İzmirdə Mətin Əkici tərəfindən aparılmışdır. Onların nəşr etdirdiyi kitab haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bizə elə gəlir ki, müxtəlif, kiçildici fikirlərin meydana gəlməsi əsərin məzmununu tam dərk etməməkdən irəli gəlmişdir. Doğrudur, əsər Türkiyədə və İranda (Əlirza Sərrafi tərəfindən) çap edilmişdir. Amma əsəri daha çox doğma dilində çap etmək böyük qiymət ala bilərdi. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz yurdu olan Azərbaycanın şah əsəri, milli varlığımızın inikası, dilimizin və mədəniyyətimizin güzgüsü türkologiyanın təməl qaynaqlarından biridir [5, s.3].

Ramiz Əskərin əsərə yazdığı müqəddimədən öyrənirik ki, üçüncü əlyazma 61 səhifədən ibarətdir. Yəni Mətin Əkinci əlyazmanı 1a-1b-dən başlayaraq 31a-31b-dək nömrələmişdir. Beləliklə, əlyazmanın 2 mətni (orijinal və

transkripsiya) şəklində verilmişdir. Əsərdə əsil mətnin türkçə çevirişi də verilmişdir. R.Əskər haqlı olaraq qeyd edir ki, əlyazmanın Azərbaycan dilinə çevirisini verməyə ehtiyac yoxdur. Çünki burada hər bir cümlə Azərbaycan oxucusu üçün anlaşılıqdır.

Əlyazmanın təsvirindən bəhs edən R.Əskər yazır: “Əlyazmanın kənarları yıpranmış, oksidləşmiş və ləkələnmişdir. Ölçüləri 236x146 mm olan mətn gözəl nəstəliq (ara-sıra şikəstə nəstəliq) xətti ilə tünd sarı rəngli keyfiyyətli kağıza yazılmışdır. Əlyazmanın hər səhifəsində dastanın Drezden və Vatikan nüsxələrində olduğu kimi 14, nadir hallarda 12-13 sətir vardır... Özünün qacarlar xanədanına mənsub olduğunu bildirən satıcısının dediyinə görə, əlyazma Ağa Məhəmməd şah Qacarın kitabxanasına mənsub imiş. Əsərdəki soy/soylamalar kiçik həcmlidir. Bəzən soylamalar 1-2 səhifədən ibarətdir. Təkcə son boy 5 səhifədən ibarətdir ki, onu türkiyəli alimlər “Qazan xanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüyü boy adlandırmışdır. Əlyazmanın Mətin Əkinçi çapında soylamlar sıra ilə nömrələnmiş, Əlirza Sərrafi isə hər boyu-soylamı məzmunundan çıxış edərək adlandırmışdır. Əlirza Sərrafinin boyları-soylamları adlandırması əsərin məzmununu başa düşməyə kömək edir. Boylar-soylamalar belə adlandırılmışdır.

1. *Minacat.*
2. *Bir Allahın adını kim adamaz.*
3. *Yalquzluq.*
4. *Ozan qopar.*
5. *Qatlanmış yoq.*
6. *Nəyə yarar, nəyə yarar.*
7. *Güni doğar, güni boğar.*
8. *Yavuzi.*
9. *Ər olaydı, yeg olaydı.*
10. *Usal baxan.*
11. *İgid xası.*
12. *Ərdəmidir.*
13. *Ərdəm gərək.*
14. *Bir Allaha güvən.*
15. *Bu yerləri kim açdı.*
16. *Sevinir.*

17. *Qazan idim.*
18. *Garmuş kimi söylərəm.*
19. *Minməsə yeg.*
20. *Yaxşılarda nə yaxşıdır.*
21. *Mani andan.*
22. *Çoq sozli idi.*
23. *Nə çağlarda.*
24. *Qazan der (səh.8).*

Əsərin giriş hissəsindən öyrənirik ki, əlyazma 1347-ci ildə yazılmış əsərin meydana gəldiyi, hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafiya Cənubi Azərbaycanın Təbriz-Ərdəbil əraziləridir.

Əsərin dilinə gəldikdə heç şübhə etməyə belə ehtiyac yoxdur ki, Azərbaycan türkcəsidir. Əsər ya Səfəvilər dövründə (1501-1722), ya da əvvəllər deyildiyi kimi Qacarlar dövründə (1785-1975) qələmə alınmışdır. Əsərdə qəhrəmanlıq ideyası birinci yerdədir ki, bu ideya Qazan xan surəti ilə reallaşır. Mənəvi böyüklük, müdriklik, dini baxışlar isə Qorqud atanın şəxsiyyəti və sözləri ilə reallaşır.

İgidlik.

Sağ əlimdən sol əlimə piyaləni təprətmədim, qarularımı qarşu verib qara daşı saxlayan Qazan idim. Ala Dəmir Kafir xandan gələn altı dəgil, altmış batman Qazan idi, İç Oğuzun, Dış Oğuzun ağaları boş yerindən götürə bilməzdi... Adum Dəlü Dönməz ikən ad qazanan Qazan idim, Ala Dəmir Kafir Xondan gəlmiş idi, ol kafirün sarı yayı on altı təkə boynurdan qurulmuş idi. Qatı yayı ic Oğuzun bəgləri, Dış oğuzun agaları təprədə bilməzdi. Keçirüni ağ biləkdə, gen dalıda yumşaldıb çəkdim. Padşahdan vəkillugi alan Qazan idim... Padşah qızı boyu uzun Burla Xatuni Cüldü qopan Qazan idim (səh.92).

Son əlyazmada da Dədə Qorqud Drezden və Vatikan variantlarında olduğu kimi müdrik bir ağsaqqal kimi verilir, hətta əvvəlki əlyazmalarda olduğu ifadələrin bəziləri işlədilir. Məsələn,

Dunyada nə yaşadım mən Dədə Qorqud? Üç yüz altmış altı yil yaş yaşadım, günorta ilə ikindinin arasında gün görmədim. Yeddi qoyun o bir idi gündə mənim şölənimdə, bağır-öpkə qədərincə ət yemədim. İki qapulu karvansara tək bu Cahanı bir ev gördüm mən Dədə Qorqud, bu qanudan girəndə ol qapudan çıxar gördüm.

Sarq yügürür Sollar atlar ər qanatı, minə bilməz, çapa bilməz,
Bu müxənnəs ol atları savaş günü minincə, minməsə yeg.

Calar, kəsər, götürür qara polda sav qılıclar ər arzusu, anı çala bilməz,
yetirə bilməz, müxənnəsin əlində qılıcdan isə mərd igidin əlində bir ağac yeg.
Otı bitməz qara dağlar yıxılsa yeg.

At yeməyü acı otlar qara yerün üzərində bitincə bitməsə yeg. Adam içməz
bulanıq sası su damarından çəkilsə yeg. Bizə miskin xeyir görməz kür ilən
nakəs baylar Dədəm der Talanıban pozulsa yeg...

Yaxşılarda nə yaxşıdır? Yeri-gögi yaradanda Allah yaxşı.

Əvvəl Allah, axır Allah (səh.100, 102).

Əsərdə son cümləni də Dədə Qorqud deyir:

Dədəm Qorqud der: Qazan kimi qoçaq igid,

Dunyadan gəlmiş, keçmiş (səh.136).

Bəzən sual oluna bilər doğrudanmı bu üçüncü əlyazma elmimiz, tariximiz
və mədəni dəyərlərimiz üçün çox önəmlidir?

Axı daha müfəssəl Drezden və Vatikan nüsxələri var idi!

Bu əlyazmanın tapılması və Azərbaycan türkcəsinə çevirilməsi bir neçə
cəhətdən böyük əhəmiyyət daşıyır.

1. Üçüncü əlyazma əvvəlki nüsxələri təkrar etmədən onları tamamlayır.
2. Obrazların xarakteri və fəaliyyət istiqamətləri bir-birindən fərqlənmişdir.
Bu o deməkdir ki, üçüncü katib həm yaşadığı yer, həm milli mənsubiyyət
cəhətdən əvvəlki katiblərin yanındadır.

3. Əsərin dili əvvəlki nüsxələrin dili ilə eynidir.

4. Əsərin mənsub olduğu coğrafiya bir daha sübut edir ki, bu əlyazma
da məhz Azərbaycanda baş verən hadisələri, Azərbaycan türkcəsində təqdim
etməklə onun vətəninin Azərbaycan olduğunu sübut edir.

5. Əsərin dili isə heç şübhəsiz ki, türk dili ailəsinin Oğuz qrupunun
Oğuz-Səlcuk yarımqrupuna və bu yarım qrupa daxil olan Azərbaycan türkcəsinə
aidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazmasını Azərbaycanca nəşr edənlər
elmimiz, mədəniyyətimiz tarixində böyük xidmət göstərmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azadlıq” qəzeti, 21 may 1999.
2. “Ədəbiyyat” qəzeti, 5 may 1951, №13.
3. “Ədəbiyyat” qəzeti, 26 iyul 1951.
4. Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı, 2004.
5. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması (nəşrə hazırlayan R.Əskər). Bakı, 2019.
6. “Kommunist” qəzeti, 26 may 1951.
7. “Kommunist” qəzeti, 29 may 1951.
8. MDA. Fond 1640. Qovluğu, səh.65.

НОВШЕСТВО В КОРКУДОВЕДЕНИИ

Адил Мамед оглу Бабаев

БГУ, доктор филологических наук, профессор

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрены подходы к изучению литературного памятника “Китаби-Деде Горгуд”, проводится анализ проделанной работы по выявлению вреда, нанесённого этому памятнику в годы страшных репрессий, уделяется особое внимание мерам, принятым Общенациональным Лидером Гейдаром Алиевым по признанию эпоса достоянием азербайджанского народа.

Новизна проведённой научной работы заключается в исследовании недавно найденного третьего списка XIII главы дастана, а также его публикации в Азербайджане. Наряду с этим дается оценка масштабным научным исследованиям третьей рукописи “Китаби-Деде Горгуд” учёно-го-тюрколога Рамиза Аскера.

Ключевые слова: Общенациональный Лидер Гейдара Алиев, “Китаби-Деде Горгуд”, эпос.

INNOVATION IN KORKUDOLOGY*Adil Babayev**BSU, Doctor of Philology, Professor***ARTICLE**

This article considers approaches to the study of the literary monument “Kitabi-Dede Gorgud,” analyses the work done to identify the harm caused to this monument during the years of terrible repressions, pays special attention to the measures taken by the National Leader Heydar Aliyev to recognize the epic as the national treasure of the Azerbaijani people.

The novelty of the scientific work carried out lies in the study of the recently found third list of the XIII chapter of the dastan, as well as its publication in Azerbaijan. Along with this, a large-scale scientific study of the third manuscript of Kitabi-Dede Gorgud is evaluated by the Turkologist Ramiz Asker.

Key words: *National Leader Heydar Aliyev, “Kitabi-Dede Gorgud”, epic.*